

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 32(497.11):321.7Jovanović
ОНР

ЉУБИША ДЕСПОТОВИЋ

Факултет за културу и медије,
Мегатренд Универзитет
Београд

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ - ЈЕДАН КОНЦЕПТ ПОЛИТИЧКЕ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ СРБИЈЕ*

Сажетак: Политичка модернизација Србије деветнаестог века сагледана је кроз импресивни научни опус Слободана Јовановића. Политичка модернизација Србије одвијала се у контексту борбе за стицање националне независности, и борбе за њен преображај у модерно грађанско друштво. У том контексту одвијали су се сви круцијални процеси политичке модернизације, као и борбе за проширење њених демократских капацитета.

Кључне речи: Србија, друштвени развој, модернизација, политичка модернизација, демократија, Слободан Јовановић

Увод

Токови политичке модернизације Србије деветнаестог века, посматрани су у контексту једног импресивног научног дела, какво је дело Слободана Јовановића.

Настојали смо да покажемо, као рад има сложено методолошку структуру, која је производ Јовановићевог модерног теоријског приступа, као и то да се он може анализирати и тумачити у склопу теорија о модернизацији као општег експликативног оквира, а посебно у кључу политичке модернизације, као њеном посебном теоријском сегменту.

* Рад представља сажетак текста књиге „Српска политичка модерна” (2008) Stylos, Нови Сад.

Властити теоријско - методолошки напор усмерили смо у два главна правца, један је вођен потребом да истражи, маркира и реконструише Јовановићев теоријско - методолошки концепт политичке модернизације Србије, а други, да сходно идеји проблемског приступа историјским темама, прати оне политичке процесе и актере који су имали пресуђујући утицај на токове политичке модернизације Србије у деветнаестом веку. Дакле, то је преваходно *структурално - концепцијска а не догађајно - историјска* перспектива истраживања политичке модернизације Србије.

Наше, методолошко упориште биће дакле, у оном теоријском приступу које акценат у истраживању ставља на развој кључних политички, идејних и друштвено - економских процеса, унутар којих се формирају концепције друштвеног развоја Србије. Унутар тако дефинисаног методолошког става и позиције, наглашено ће бити праћене акције политичких актера које су имале за последицу повећање или пак смањење социјалних капацитета Србије у смислу њене модернизације и демократизације.

Теорије о друштвеним променама, друштвеном развоју и политичкој модернизацији

У раду се излаже појмовно - категоријални апарат а нарочито носећи појмови теорија о друштвеном развоју и модернизацији. У ту сврху презентују се како класичне теорије друштвеног развоја тако и модерне теоријске концепције о друштвеном развоју и модернизацији. Посебан акценат ставља се на, оно теоријско одређење које указује да друштвена промена подразумева измену затечене друштвене структуре. Дакле појам друштвене промене директно везује за структуралну измену постојећег друштвеног система. Он подразумева постојање друштвеног кретања, али таквог кретања које за последицу има друштвену промену, и која по дефиницији ту промену разумева као промену друштвених структура.

Модернизација се посматра као целовита друштвена промена на глобалном нивоу друштва (која у себи укључује све друштвене подсистеме али са различитом дубином промене у

њима). Друштвени развитак као најопштији од ових појмова, модернизацију одређује као посебан случај развитка, док се појам индустријализације сходно свом техничко - технолошком спецификуму види као један од видова или аспеката модернизације специфично везан за ширење фабричке робне производње.

Као пратећи индикатори модернизације при преласку из предмодерног у модерно друштво најчешће се наводе: демографска експлозија, разградња породичних задруга, усложњавање друштвене поделе рада, повећање броја професија, бржа социјална покретљивост, пораст бирократије, опадање религијског утицаја, повећање броја школа и ученика, повећање централизације у управљању, индустријализација, повећање урбаних насеобина, универзализација тржишних односа и новца, јачање индивидуалне перспективе идентитета и сл

Ипак и поред наведених разлика језгро теорија о модернизацији чине следећи кључне одреднице: рационализација схваћена као процес запоседања свих аспеката традиционалног, функционална диференцијација, лаицизација друштва, бирократизација, доминација тржишних односа и индустријализација као процес ширења масовне робне производње.

Сложени појам политичке модернизације могуће је дефинисати на више начина, ми ћемо из тог мноштва издвојити пет по нашем мишљењу круцијалних одређења овога појма. Прво, она је прилагођавање система за постизање економских и политичких циљева, друго, она означава процес проширивања капацитета за ношење јавних функција, треће одређење нарочито важно за наш рад, политичку модернизацију види као процес преображаја традиционалног у модерно друштво, четврто још значајније одређење, политичку модернизацију схвата као процес успостављања националне државе, и пето, које политичку модернизацију види као демократски развој друштва.

У том контексту схваћена политичка модернизација јесте један специјалан вид модернизације, који означава политичку, социјалну и културну трансформацију политичког система, али и политичког менталитета једног народа од традиционалног према модерном типу политичког организовања.

Политичка модернизација Србије одвијала се управо у складу са моделом Клаус Офеа. Снажан замах националне еман-

ципације усмерен на изградњу модерне националне државе, условно речено - потрошио је скоро сву енергију модернизације, на концепту националне државе. Тако се у Србији модернизација националне државе одвијала на рачун цивилног друштва. (Вукашин Павловић, 1995 : 256) Због непостојања и неразвијености цивилног друштва, модернизација Србије законито је дала бирократији и политичкој елити наглашену улогу у том процесу. Тако се са становишта неразвијеног цивилног друштва, и самог народа, политичка модернизација најчешће доживљавала као турска модернизација.

Модернизација у контексту борбе за националну еманципацију и стварање националне државе

Политичка модернизација Србије деветнаестог века ситуира се у контекст процеса стварања модерне националне државе, односно актуелних теоријских модела настајања и конституисања нације као модерног политичког феномена. У ту сврху анализирају се сви релевантни теоријски модели особито они који имају директну везу са процесима политичке модернизације у Србији.

С обзиром да се политичка модернизација дешавала у контексту стварања модерне државе националног предзнака. Снажни национални покрети и процеси индустријализације узимају се као два најмаркантнија обележја модерности. Први, јер је означавао процес заокружења модерне државе као гаранта природних и демократских права грађана, и други јер је стварао реалну економску и технолошку претпоставку за битисање модерних националних заједница.

За наш рад од посебног методског значаја јесте и расправа о генези националног питања у тзв. аграрним друштвима, какво је било и српско друштво деветнаестог века. Једна од основних карактеристика аграрног друштва је да велика већина његових припадника егзистира искључиво на бази производње пољопривредних производа. То је заједница која је окренута својој унутрашњости, док централна контролна функција припада мањини, захваљујући монополу који има над средствима и органима прину-

де, као и функцији редистрибуције укупног добра заједнице. Та чињеница делује пресудно на карактер односа у друштву, који су готово закономерно у стању перманентне материјалне оскудице, рађали и одржавали ауторитарност, апсолутизам, аутархичност, насиље, деспотизам и слично.

Народи са изразитијом племенском свешћу, патријархалном културом, и примитивнијим начином привређивања, испољавали су сразмерно већи отпор „наметању модерне државе,, па била она чак и националног карактера. Ова занимљива методска напомена Ерика Хобсбаума, посебно је илустративна на српском примеру. Иако је читавим током деветнаестог века у Србији на делу био снажан покрет националне еманципације, народ је у највећем делу свог корпуса пружао жестоке отпоре процесу модернизације, а нарочито оном који је долазио од стране државних институција.

За наш рад, битна је дистинкција која се прави у приступу одређења типа националитета, поготово када се она врши у односу на грађански (политички) и етнички (неполитички) тип нације. Ова два модела али и историјска искуства настанка нације, у битном одређује како сам тип национализма, тако и степен напетости на релацији грађанског и етничког принципа.

Контроверзе о социјално - политичком карактеру српске револуције

Процеси политичке модернизације који су текли читавим током деветнаестог века, били су у великој мери одређени и овим крупним и за српско друштво изванредно важним догађајем. Српска револуција није била само народно - ослободилачки покрет за ослобођење од турске доминације, већ је у себи носила - с обзиром на политичке снаге које су се у њој субјективизирале - модернизаторске потенцијале, који ће у битном одредити како даљи ток националне еманципације, тако још више и сам карактер друштва и државе која се стварала. Стога теоријске, политичке и идеолошке контроверзе које су настале у тумачењу карактера саме револуције, како код њених савременика, тако и у каснијој рецепцији, нису сведочанство само различитих виђења једне те исте

ствари, него имају и директне импликације на перцепцију проблема модернизације једног предмодерног друштва. Друштва затвореног типа, просте социјалне структуре, примитивног начина привређивања, образовно неразвијеног, колективистичког и патријархалног идентитета, и ауторитарне политичке културе.

Морамо овде истаћи да се Слободан Јовановић у свом писању политичке историје Србије деветнаестог века, најмање бавио периодом који обухвата Српска револуција. Том делу српске политичке историје, посветио је само две кратке студије: „Крађорђе и његове војводе” и „Кнез Милош и сељачко питање”.

Бројна су идеолошка искривљавања и тумачења српске револуције која имају доминантну марксистичку оптику. Чак ни врсни историчар В. Чубриловић није избегао да српску револуцију протумачи у марксистичком кључу. Тако је он видео да „типична сељачка револуција у Србији прераста по својим последицама у изразито буржоаску.” Без објашњења је остало наравно, како је могуће да Србија која је и на крају деветнаестог века (а како ли је било тек на почетку) била изразито сељачка земља са готово стопостотним процентом аграрног становништва и градовима или боље рећи паланкама у настајању, буде буржоаска. Какав ли је онда историјски и научни превид, или још боље речено идеолошки фалсификат, када устаничку сељачку масу, и Србе којих није било у градовима (подсетимо се само сведочења Вука Караџића) видите као грађане а њихову борбу за укидање феудалних односа и народно ослобођење од отоманске окупације прогласите грађанском револуцијом. Каква је то онда грађанска револуција без грађана и градова? Значај ове револуције лежи и у често заборављеној чињеници да је то била не само прва револуција на Балканским просторима, него што је још мање било примећено и истицано прва револуција у Европи након Француске грађанске револуције.

Поред чињенице да је Србија након револуционарних догађаја била друштво слободних сељака (не и грађана како су то неки желели да виде) са сељаком као главним фактором и националног и социјалног процеса револуције, једна од главних тековина револуције била је и српска држава. Позитивни учинци Српске револуције створили су претпоставке за нове процесе који ће

се у Србији тек дешавати. То су процеси модернизације који ће постепено мењати не само структуру српског друштва него и његов карактер. Политичка модернизација Србије у деветнаестом веку текла је брже и дубље од осталих сегмената модернизације. Чак нам се чини да је у појединим периодима она била и замајац укупног развоја друштва. Али ти процеси нису имали једнозначни карактер, са честим контрамодернизацијским ударима Србија се у грчевима ослобађала старог (често туђег) наслеђа.

Патријархални оријентализам уставобранитељске олигархије - борба за прераспodelу политичке моћи

Још у предговору првом издању књиге „Уставобранитељи и њихова влада” Слободан Јовановић је на сасвим експлицитан начин изразио своју методолошку пројекцију у обради наведене теме. Иако је тема по карактеру историјска он јој приступа из перспективе политичких наука наглашавајући да ће главни акценат бити стављен на проучавање, политичких идеја, политичких група и странака, као и политичких установа, док ће догађаји и личности бити помињани само узгредно као илустрација одређених политичких процеса. (Слободан Јовановић (СЈСД), 1990 : 17) Овом напоменом Слободан Јовановић није истакао само властити методолошки приступ у проучавању српске политичке историје деветнаестог века, већ је насупрот увреженом мишљењу у историографским круговима показао значај политиколошког метода за правилно разумевање и тумачење наше политичке прошлости, као и то да није био уско профилисан као правник или историчар каквим су га често желели приказати.

Јовановићев методолошки концепт политичке модернизације Србије подразумева праћење три базична модернизацијска процеса:

- прво, политичку модернизацију схваћену као процес стварања модерне националне државе,
- друго, као процес преласка из патријархалног у модерно друштво,
- и треће, као процес демократизације ауторитарног политичког система.

У покушају да већ на почетку рада одреди политичку суштину Уставобранитељске олигархије Слободан Јовановић истиче да је то политичка странка која владала Србијом од 1838 до 1858 године. Мора се већ на старту ставити примедба да Јовановић појам политичке странке користи прилично произвољно. То није одраз његовог непознавања природе, карактера и структуре политичког организовања који подразумева појам политичке странке, него више жеља и покушај да у интенционалном смислу изрази карактер политичке групе о којој је реч. И самом Јовановићу је јасно да се прве политичке групе са обележјима и обрисима политичких странака стварају тек крајем седамдесетих година 19 века. а озбиљно организоване и програмски одређене током осамдесетих година истог века.

Главне ликове уставобранитељске олигархије по запажању Слободана Јовановића, чинили су људи без реформаторског духа, и модерних политичких идеја. То су они Милошеви саборци, који су се издигли током бурних догађаја у Српској револуцији, било по основу својих војних заслуга, трговачког умећа, или спретности политичког манипулисања, и који су незадовољни Милошевом самовлашћу, али и сопственим положајем у његовом режиму, формирали извесни опозициони гард, и под фирмом заштите устава, отпочели борбу за прераспodelу политичке власти, и политичке моћи у Србији.

Ауторитаран, олигархијски и оријенталан по свом карактеру, уставобранитељски режим је организовао власт у складу са идејом потпуне политичке супремације своје власти над народном масом. Сматрајући да народу не припадају особита политичка права, као и да он сходно тој чињеници не треба да се бави политиком, уставобранитељи (колико је противречности и ироније у самом називу ове олигархијске групе) организују своју власт као ексклузивни политички забран, у којем је право приступа резервисано само за привилеговане.

Пун неразумевања за потребе модернизацијског развоја Србије, уставобранитељски режим се показао као највећа препрека њеном развоју. Без јасног програма модернизације, без јасне идеолошке позиционираности, без одређене смислене организације, уставобранитељи се исказују као једна прилично незамаскирана

олигархијска творевина, која је свој модернизацијски потенцијал (који никада није био програмског и артикулисаног карактера) потрошила у борби за што боље позиције у контроли кнежевог самовлашћа. Прво, Милошевог, а касније и Александра Карађорђевића.

На врхунцу моћи према ослабљеној институцији кнеза, уставобранитељска олигархија је у ствари била у предворју своје коначне политичке кончине. Избледела и истрошена у борбама за устоличење власти и моћи, коначан дебакл доживеће у сукобу са младим нараштајем, који је своја либерална убеђења и енергију усмерио ка идеји стварања јаког народног представништва и народне суверености. То је био одвише јак модернизацијски изазов, коме окоштала, стара и патријархална олигархија није могла одолети. Натопљен оријенталним искуством и идеалима политичке стеге, који нису сезали даље од идеје круте бирократске власти, уставобранитељски режим је потрошио и исцрпео и саму основу на којој је у крајњој истанци заснивао своју власт - а то је борба за ограничење и поделу саме власти. Постизањем пуне доминације над кнезом, затворен је круг, и стигло се у исту тачку од које се и кренуло. Сада је сама уставобранитељска клика била та од које је требало „отимати” власт, делити је и враћати је легитимнијим органима него што је то била она сама.

Идеја народне суверености, коју су баштинили и заговарали млади либерали поклапала се не само са њиховим политичким уверењима, и модерним европским токовима, него и са нарастајућом тежњом и потребом народа, да центар политичке власти помери у Народну скупштину, и на народне представнике слободно изабране. Идеја али и идеал народне суверености, однеће превагу над старим концептом уставобранитељског схватања власти, који је брзо потрошио свој скромни модернизаторски потенцијал. Покушај стварања правне сигурности и правног поретка са једне стране и устоличења чиновничко - бирократског слоја као функционалне компоненте модерне државе, остали су и поред одређених резултата, више доказ скромних модернизацијских потенцијала, као и нејасне и неорганизоване жеље уставобранитеља, да Србију учине модерном државом. Од људи оформљених у суровим и оскудним временима оријенталне доминације, и патријархалног менталитета, са окружењем које је било у идентитет-

ском смислу колективистичко, само недовољно еманциповано и одређено по питању властитих права и слобода, готово да се није ни могло више очекивати. Борба за модерну Србију тек је почела да ствара и промовише своје јунаке. Светоандрејски либерали несумњиво припадају првој плејади артикулисаних модернизатора Србије, и првој политичкој групи која је имала на програмском плану јасан концепт за њену модернизацију.

Светоандрејски либерализам - слобода под окриљем национализма

Светоандрејски либерали, нису по мишљењу Слободана Јовановића први либерални подмладак Србије. Тај примат узео им је тзв. први либерални нараштај који је оформљен од школованих питомаца Србије у иностранству, а окупљен и додатно инспириран револуционарним догађајима из 1848 године.

У том временском следу Светоандрејски либерали представљају, тзв. други либерални нараштај у Србији. Који је за то време (1858) био десет година старији у искуству либералног политичког деловања, јаснији у намерама, одређенији у циљевима, и свестан своје социјалне мисије. По тој програмској димензији - јер се ради о првој политичкој групацији у Србији која је имала јасно профилисан и артикулисан политички програм, са несумњивим модернизацијским капацитетом - може се говорити да су они били први српски модернизатори, особито у интенционалном смислу. Иако ће каснији догађаји умањити и окрњити реалне резултате и домете њиховог рада, то ни у ком смислу не доводи у питање оцену да се ради о првој организованој и програмски јасно профилисаној политичкој групи која је имала идеју о потреби модернизације српске државе и друштва. У тој плејади младих слободара највише су предњачили Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Владимир Јовановић, Стојан Бошковић, Јован Илић и др.

У читавој наведеној аргументацији Светоандрејских либерала као црвена нит провлачи се идеја о незамењивој улози српске политичке традиције као фактора модернизације. Ова прилично смела и не баш одвише добро образложена идеја, један је

од покушаја да се премости уочени цивилизацијски јаз који је де-лио Србију од жељеног европског окружења. Свесни реалне потребе модернизације, али и извесног српског хендикепа (турска окупација), либерали покушавају да премосте вишевековне бездане, тражећи корене српског европејства и цивилизованости, у времену немањиће традиције са једне стране, али и извесним народним установама које су биле производ потребе пуког егзистенцијалног преживљавања за време окупације као што је задруга на пример. У тим патриотским настојањима њихов романтичарски занос често је односио превагу над потребом рационалне аргументације. Та слабост према властитој политичкој и културној традицији, као и јака вера у простосрдачност српског човека, учинила је њихов либерализам популистичким, половичним и противречним. Једино тако је могуће објаснити њихово залагање да се на власт поново врати један проверени аутократа какав је био Милош Обреновић, и њихову наивну веру да ће баш он са својим сином Михаилом бити гаранција да ће се спровести сви они захтеви и закључци Светоандрејске скупштине који су били креирани управо од њих самих, и представљали њихов либерални програм.

Овакво задобијена позиција народне скупштине у потпуностије одговарала погледима младих либерала, те стога није чудо што су је они искористили као оруђе за своје програмске циљеве, али и за афирмацију саме скупштине, као врховног и легитимног представника народне воље. За њих је народна скупштина имала два битна елемента: као прво она била је најпотпунији израз народне воље, самоникла у нашој политичкој традицији, као народна установа озаконена обичајним правом и испуњена етосом православне саборности. Са друге стране, она је јако сличила западном облику парламента, и била израз идеје народне суверености, што је за њихово европејско и либерално схватање била одвише важна чињеница. У таквом поимању ствари те две димензије сасвим су се непротивречно уклапале, и давале им јак осећај задовољства, јер ни једна од њима важних ствари није морала да устукне пред овом другом. „Војујући за Народну скупштину, либерали су остајали верни и своје западњачком васпитању и своје националистичком осећању.” (СЈСД, Том 3 : 208)

Упркос свим противуречностима и недореченостима, Светоандрејски либерализам, представља сасвим сигурно, први политички и модернизацијски артикулисан програм реформи и развоја српског социјалног живота. На тековинама и резултатима њиховог рада, укореењиваће се и развијати сви каснији политички покушаји и концепције демократизације и модернизације Србије. Пут који је водио до парламентарне демократије у Србији свакако да је имао почетак у делатности и идејама овог младог либералног нараштаја.

Просвећени бирократизам полицијске државе - нација у служби бирократије

У предговору књиге „Друга влада Милоша и Михајла - (1858-1868)” Слободан Јовановић је још једном снажно истакао свој методолошки поступак у истраживању политичке историје Србије деветнаестог века. Он истиче да је у главном фокусу његовог истраживања проблем политичке модернизације Србије. У разматрању политичке и уставне историје, тежиште ће бити стављено на развитак политичких установа и политичких странака. Као и у предговору за своју књигу о Уставобранитељима, и овде је Јовановић истакао да није имао намеру да се бави догађајном историјом, већ пре свега развојем елемената политичког система и концептима политичке модернизације оних политичких субјеката који су такав концепт имали. „С гледишта уставне историје, у унутрашњој политици није важно све, него само оно што се односи на развитак политичких установа и политичких странака.” (СЈСД, Том 3 : 265)

Наведени став, јасно показује да Јовановићева теоријско - методолошка позиција садржи све релевантне елементе једне теорије политичке модернизације. Она се бави питањима проширења капацитета политичког система, развојем политичких странака, демократизацији односа, стварања националне државе, трансформације традиционалног у модерно друштво и др. Дакле, једном комплетном теоријско - методолошком матрицом која је обу-

хватала све најважније аспекте модернизације, а нарочито политичке модернизације.

Намера нам је да у овом поглављу рада покушамо да маркирамо оне елементе Михаилове политике који су указивали на један по својој политичкој суштини конзервативан али свакако артикулисан концепт политичког развоја Србије. Кнез Михајло је чини нам се био једини владалац у свом веку у Србији који је имао визију њеног развоја, и који је ту визију експлицирао на начин једног политичког програма.

Већ у првој реченици свога дела Јовановић истиче да је кнез Михајло дошао на власт са готовим програмом. Од првог тренутка „знао је шта и како има да ради.” Кристално јасно и програмски уобличено. Садржај тога програма чинили су следећи задаци: као прво, то је било спремање народа и државе за коначно ослобођење од Турске доминације.

Као други задатак, Михајло је видео потребу утврђивања законитости. Сматрајући уставобранитељско схватање законитости као погрешно (јер се фокусирао само на борбу против Милошеве самовладе) Михајло инсистира да се она мора проширити на укупан политички живот, особито онај који је имао призвук партијске борбе. Трећи задатак програма имао је усмерење ка подизању материјалног благостања народа и државе.

У сету органских закона, који су били измена важећег турског устава, Михаило је уствари заокружио како свој лични режим, тако и програм модернизације Србије. (Јаша М. Продановић, 142-144) То неће бити једини пример како се у неким сегментима модернизација може извршити под окриљем политичке самовоље, као и у одсуству демократске компоненте промена. Ради се наиме о примеру тзв. модела турске модернизације, која се као по правилу одвија без учешћа политичких представника народа, без демократског садржаја и процедуре. Суштински посматрано, модернизацијски учинак се постиже на плану политичке и правне форме, као и на унапређењу претходно затеченог стања које је по логици ствари било или потпуно формално неуређено или је пак то било само у појединим сегментима.

Лични режим и бирократски начин управљања била су два најмаркантнија обележја Михаилове владе. (Симо Ћирковић,

1997) Он је први владалац у Србији који је потпуно озаконио свој лични режим, а захваљујући ослонцу на чиновнички апарат и његове најконзервативније присталице, то је био по својој суштини бирократски систем власти, инспирисан немачким узором и моделом тзв. полицијске државе. То је оно по сопственом разумевању просвећено управљање народом који још није дозрео и дорастао за властито старање.

Иако по свом карактеру дубоко супротстављена демократији, Михаилова политичка делатност ипак се не може оспорити у својим модернизацијским потенцијалима. Не само због тога што је имао јасан програм политичког деловања, већ пре свега због чињенице да је деловао на јачању и учвршћењу српске државности. Управо на том плану он је остварио и највећи модернизацијски резултат. Протекла у припремама за коначно државно ослобођење, и сва напрегнута у намери да испуни своју политичку мисију, ова црта Михаилове политичке власти, уклопила се у онај аспект политичке модернизације који је усмерен на стварање и конституисање националне државе, као једног од најважнијих манифестација модернитета. Да је ова намера и форма модернизацијске делатности била испуњена и демократским садржајима, њен пуни модернизаторски учинак не би могао бити оспорен. Овако, упркос потенцијалу, он је био истински ограничен и лимитиран. (А. Драганић, 1989 : 62) Без проширења демократских капацитета политичког система, и без суштинске трансформације структуре традиционалног друштва, Михаилов програм политичког деловања остаје више споменик једне пропуштене политичке шансе да се модернизација српског друштва и државе изврши без додатног губљења времена и социјалне енергије, а на један конзистентнији и доследнији начин.

Псеудолиберализам Јована Ристића - привиди политичких реформи

Политичке реформе по схватању Ристића, нису биле есенцијални сукус политике, оне су за њега имале крајње инструменталан карактер. Биле су метод, или још боље рећи средство, да се

једна по свом карактеру ауторитарна и недемократска власт, очува у условима изнудице. Та у основи прагматска и праксеолошка димензија Ристићевог схватања политике, постаће константа његовог политичког рада и делања. Ако би смо је могли формулисати на веома кратак начин, мислимо да би могла гласити овако: реформе да, промене не! Заводљива јер је пружала привид реформског става, а опет сигурна јер је чувала постојећи поредак ствари. На таквој привидно заводљивој политици, Ристић је успео да придобије либерале, да преузме њихову идеологију и програм, (који ће систематски кривотворити) руковођење странком, и њено инструментализовање у сврху властитих политичких циљева и интереса.

Политичке реформе Ристић је доживљавао и поимао као нужно средство очувања власти, које треба примењивати само у крајњој изнудици, умерено и површно, без задирања у корените промене. Он их је доживљавао како истиче Јовановић и као „неопходно потребну меру владалачке безбедности.”

Када је полако али систематски преузимао Либералну странку (која узгред буди речено, у то време још није била дефакто, организована и регистрована као странка) либерали су били једина политичка групација у Србији која је имала одређену програмску и идеолошку профилацију. Идеолошки посматрано то је био чудан и помали противречан политички спој, либералног и традиционалног, националистичког и западњачког. Ипак по својој суштини а и по саморазумевању самих либерала то је био један реформски и модернизацијски оријентисан програм.

Ваља напоменути да се у литератури о том времену, а нарочито када је у питању Либерална странка, прави јасна разлика, између Светоандрејских либерала и оних либерала које је у доба намесништва око себе окупио Ј. Ристић. Либерали од 1868 године, су под снажним утицајем Ристића заузели један сасвим конзервативан политички став, и по оцени Драгослава Јанковића, имали мало додирних тачака са истинским либералима, либералима окупљеним око Светоандрејске скупштине. Нема ни мало сумње да је један од главних разлога томе био политички учинак Јована Ристића.

Спој национализма и западњаштва, модерних европских демократских установа и старе српске патријархалности, либерали су били симпатична мешавина роматичарског конзервативизма и демократског рационализма. Оваква еклектичност није својство само наших либерала, то је готово парадигматична ситуација у којој се налазе све земље и сви релевантни политички актери у њима, с обзиром на периферну позицију на европској геополитичкој мапи. (Милорад Екмечић, 1996 : 30) То је онај добро познат одговор мешања модерног и традиционалног, у жељи да се неизбежној модернизацији не принесу на жртву и они по властитом разумевању добри наноси традиције који припадају поколењима пре нас, и којих се не желимо одрећи, јер представљају део националног идентитета, или духа народа како су то више волели да кажу наши либерали. Ипак може се „закључити да је српски либерализам, по својим основним карактеристикама (ако га посматрамо у светлу традиционалног руског спора између „западњаштва” и „словенофила”) ближи „западњаштву” него „словенофилству”. Он је, попут главног тока руског „западњаштва”, типичан пример „модернизма неразвијености”: покушаја да се синтезом традиције и модернитета „прескоче” векови развоја.” (М. Суботић, 1992 : 156)

Либерали су остали упамћени, по још једном значајном питању. Наиме, они су по оцени Слободана Јовановића, били први прави и организовани борци против бирократског режима власти. Политичка модернизација по њиховом схватању није се могла постићи без критике бирократске власти, као и њене супституције влашћу коју би бирао и контролисао народ.

Потпуно супротно либералном програму, Ристић, је био ватрени бранилац бирократског система власти. За њега је бирократска управа била најбољи могући начин владања, без обзира на облик политичког система. И у оквиру личног режима власти, па и парламентарног режима, бирократија је морала имати централну улогу. Будући да је био у прилици да утиче на догађаје а често и да лично креира решења, Ристић је настојао и најчешће и успевао да под видом политичких реформи, учини само оне промене које неће у суштини дирати у бирократију и њен монопол управљања државом. (Р. Маленчић, 1996 : 183)

Показало се и на овом примеру, да је политички исувише ризично, оно стање везаности једне политичке групације или странке за једну политичку личност, без обзира о којој се личности радило. Таква позиција трајно и сигурно води у политичку десубјективизацију политичке опције о којој је реч, и у смањење њеног политичког преживљавања у оном критичном тренутку, када лидер изгуби политички кредибилитет. Политичка историја, и ближа и даља, пуна је таквих примера. Либерална странка и Јован Ристић су очигледна потврда претходног става.

Процењивати модернизацијски значај политичке делатности Јована Ристића и Либералне странке, каквом ју је он начинио, могуће је вршити на три нивоа. На плану политичких идеја и идеологије, то је био један псеудо либералан политички профил, који је у великој мери само имитирао либералне узоре, понајвише из потребе политичке самолегитимације. На програмском нивоу посматрано, то је такође била једна прилично еклектачка мешавина националних и клерикалних сегмената, који су често варирано али без знатније суштинске измене. На практично - политичком плану, и поред неоспорних заслуга, пре свега у домену вођења спољне политике, то је била једна неоспорно недемократска власт, са снажним ауторитарним набојем и печатом. Вођена идејом бирократске доминације, чинила је све да ту доминацију и сачува. Стварајући привид политичких реформи, она је вештом пропагандом и политичком манипулацијом, за дуго успевала да центар политичке моћи остане сачуван у државном административном апарату. Тек ће догађаји стварања модерних политичких партија осамдесетих година учинити да се тежиште политичке борбе премести у жељени простор парламентарне власти. Сумарну оцену Ристићеве политичке делатности дао је и Слободан Јовановић. Не спорећи му заслуге, истиче да је био један од наших највећих државника XIX века. Није умео да води масу, нити да ствара странку. Либералну странку створили су му други, „он ју је већ готову узео на послугу”.

Конзервативни либерализам напредњака - западњаштво без демократије

На примеру Напредне странке, - напредњака, најбоље се може сагледати сва антиномичност српског политичког бића. Пренапрегнута у жељи да Србију уреди по нормама и стандардима европских узора, ова ће политичка опција остати разапета између несумњиве либералне инспирације и антидемократизма своје политичке праксе. По потенцијалима и намерама изразити модернисти, напредњаци ће у великој мери поништити свој модернизам, евидентном недемократском владавином.

Основна грешка либералне власти била је по мишљењу напредњака, то што су западне установе покушавали прилагодити нашим условима. За напредњаке, то није био само методолошки него и суштински погрешан потез. Они су били присталице тзв. чистих модела. Читава њихова политичка делатност и схватања изграђени су у антиставу према Ристићевом либералном политичком предузећу. „Политичке установе напредњаци нису темљили на народним особинама; напротив, политичке установе биле су им једино средство за цивилизовање, тј. за поправку народних особина.” (СЈСД, том 5 : 67) Настојали су да чак и властитим понашањем направе дистанцу према патријархалном и необразованом селяку - као репрезенту тадашње социјалне слике друштва.

Напредњаци су први код нас на одлучан начин заступали индивидуалну перспективу људских права и слобода. Њихов индивидуализам, као програмска и идеолошка максима, показивао је да су једино они, до тада у Србији разумели праву суштину либералне политичке идеје. У духу правог поседничког индивидуализма, напредњаци потпуно отворено, без и мало мистификације инсистирају на њему, као кључу буржоаске и грађанске политичке доктрине. То је она битна тачка која дели либералну традицију од других политичких доктрина модерне, која за разлику од конзервативизма који инсистира на корпоративној репрезентацији и идентитету, или социјалистичкој која истиче колективистички, егалитарни класно - слојни начин представљања, - као топос и

угаони камен свих либералних стандарда узима индивидуу и њен грађански политички субјективитет.

Типологија конзервативизма која подразумева читаву лепезу од класичног конзервативизма, преко конзервативног национализма, конзервативног технократизма, конзервативног социјализма, до конзервативног либерализма, пружа сасвим лепу могућност диференцираног и изнијансираног приступа у процени напредњачке верзије конзервативног концепта. С обзиром на карактер и главне упоришне тачке, он се сасвим несметано може означити као конзервативни либерализам. То је она конзервативна перцепција политичког, која сагледава потребу политичких промена као битну димензију развоја али и очувања политичког поретка. Политичке реформе се доживљавају као нужни процес који треба да релаксира нарасле социо - политичке тензије и супротности у друштву, и да га поштеде већих потреса.

Друга битна карактеристика конзервативног либерализма која је блиска напредњачким схватањима, лежи у односу према учешћу народа (или масе како то они често истичу) у политици, било да су у питању избори, где се води једна рестриктивна бирачка политика условљена имовинским цензусом, или самој власти преко парламентарног система. Ту је још присутан и један антиегалитаран став, који се нарочито осећа у сегменту демократских установа и институција, према којима се приступа са опрезом и великом дозом подозрења.

Напредњачки конзервативни либерализам обележава још једна битна црта њихових схватања. Они су наине инсистирали да се из српске традиције мало шта може употребити као плодотворно, за нови модерни политички развој. Стога су за разлику од Ристићевих либерала, критички приступали националној традицији, без заноса, трезвено, реално процењујући да она није одвише коресподентна европском духу.

Присталице тзв. чистих модела, или чистог пута у модернизацији Србије, напредњаци, супротно Ристићевим либералима, инсистирају на путу увођења „чистог конституционализма”, „који је подразумевао директно позајмљивање (а не прилагођавање као код Ристића) западних принципа и образаца и - суштински преображај традиција сопствене земље.” (А. Л. Шемјакин, 1997 : 128)

Ипак и поред свих критичких замерки које им се могу ставити, напредњаци су одиста били прави модернисти, чија се модернизацијска делатност и резултати никако не могу оспорити. Поготово се то мора вредновати високо, с обзиром на околности у којима су били принуђени деловати. У сукобу са огромном радикалском опозицијом, несталном и неискреном подршком монарха, напредњаци су за релативно кратко време своје власти остварили значајне модернизацијске учинке.” Милутин Гарашанин је с поносом навео резултате седмогодишње владе Напредне странке: оставила је иза себе две велике железнице светског и две унутрашњег значаја, решење аграрних односа у новоослобођеним крајевима; организовану војску; промењено целокупно наоружање; груписане општине; независност судова; измењен порески систем; створену Народну банку и велики број новчаних завода; подигнуту Академију наука и вештина; уређено учитељско и свештеничко стање и обновљену Краљевину српску”. (Б. Мијатовић, 1996 : 247)

Аграрни социјализам Светозара Марковића - идеологија status quo-a

Своју студију о Светозару Марковићу, Јовановић почиње констатацијом да је он био добар познавалац теорије социјализма и социјалистичког покрета. (Љубомир Тадић, 1997 : 78) Чак истиче и да је он за разлику од других присталица ове идеје у Србији за своје време, био „један европски образован социјалист”. Управо на тој важној констатацији Слободана Јовановића, градићемо аргументацију која ће имати за циљ да покаже Светозара Марковића у светлу његове антимодернизаторске политике и идеологије. Као европски образован социјалист, Марковић је добро познавао не само стање у социјалистичком и радничком покрету свога времена, него и економске прилике у капиталистичком окружењу, па и суштину самог модерног капиталистичког друштва. Он је добро знао да је то друштво засновано на политичком партикуларизму, индивидуализму, приватној својини, сложеној друштвеној структурираности, диференцираној подели рада, тржишту,

индустријализацији и сл. Управо зато, он је под утицајима, социјалистичких и народњачких идеја изградио један идеолошки оквир који смо означили као аграрни социјализам, а који је требао да послужи као идеолошка и политичка одбрана од претеће модернизације и европеизације. Она је угрожавала оне вредности које је Марковић желео да сачува и унапреди у својој визији друштва социјалне правде. Те вредности биле су задруга, колективна својина, самоуправа, народна општина, и друге традиционалне институције, које је сматрао више него важним за опстанак затечене социјалне структуре, у којој је преовладавао сељачки посед, и патријархални идентитет уз доминацију колективизма и егалитаризма. Управо то и такво друштво, Светозар жели да сачува од надолазећег капитализма, и да на његовим институцијама оствари идеале аграрне и егалитарне заједнице. Чак и онда када је критиковао економско стање и политичке прилике у Србији, он је то радио на површини, усмеравајући оштрицу своје критике на актуелну власт и на оне процесе који су се истина споро али показало се ипак неповратно померали у правцу њене модернизације.

Чврсто уверен да је у васпитној улози социјализма кључ остварења социјалистичког друштва, Марковић, не прихвата, Маркову линеарну шему друштвеног прогреса, а поготово онај њен део у коме се инсистира на нужној фази капиталистичког пута, према коначном циљу бескласне заједнице. Марковић би желео по сваку цену да избегне „страхоте” капитализма, и све оне нимало ружичасте слике пропадања и тешких услова рада западног радништва.

Марковић посебно инсистира на некапиталистичком путу развоја којим би Србија требала да иде. Он је битан стога, што је Србија у друштвеном смислу потпуно супротна капиталистичком друштву на Западу. Марковићева заблуда лежала је у томе што је сматрао да је питање избора пута друштвеног развоја, питање стања друштвене свести, па је сходно томе, подизањем њеног нивоа и питање смера друштвеног развоја само ствар рационалног избора.

Занимљиво је шта Марковић мисли кад користи појам новог друштва. Он наиме, под појмом ново друштво, подразумева

стари социјални поредак какав се већ налази у дубинској структури Србије, са старим патријархалним институцијама, егалитарним и колективно - својинским вредностима. Једино што би у тој структури желео да промени јесте ситносопственички посед, који би Марковић по угледу на раније задруге, желео поново да уједини и стави под колективно власништво и управљање. Оно што такође Марковић не жели у Србији јесу и први резултати и последице модернизацијских процеса, које треба још у самом зачетку уништити или стопирати. Све то Марковић жели постићи путем „умнога и моралног развитка народа”.

Иако Слободан Јовановић сматра да Марковић није разумео суштину и функцију оба социјална слоја, сматрамо да овде није реч о томе. Напротив, добро је упознао структуру модерног друштва и желео је по сваку цену да избегне да се у Србији изврше оне социјално-економске трансформације које би је неповратно одвеле у модерном смеру. Стога се он околио на представнике бирократског и трговачког слоја, јер је у њима препознао веснике те нове социјалне структуре, а ситуацију њихових објективних привилегија искористио да их још више омрзне народу и прикаже као друштвене паразите. Све што је одступало од традиционалне социјалне структуре и институција, Марковић је очајнички желео да укине, заустави или спречи. Он је и према држави у опште, а особито модерној држави гајио једно анархистичко неповерење и нетрпељивост.

И сам Слободан Јовановић на сасвим експлицитан начин истиче ову Марковићеву антизападну и антимодернизацијску оријентацију. Она је снажна и у доктринарном и у политичком смислу. „Марковић се васпитавао не само у Русији него и на Западу, вратио се у Србију као социјалист најновијег кроја, (...) Али кад је стао да пише о нашим питањима, његово западњаштво отишло је као руком однето; он је хвалио старо патријархално доба и бранио нашу примитивност тиме што је она наша, - од запада непозајмљена.” (СЈСД, том 2 : 114)

Сукоб Светозара и либерала, имао је и једну потпуно начелну димензију. Био је то у ствари сукоб модела и програмских начела, између заступника трансформације српског друштва у модерно грађанско друштво и Марковића са својом антимодер-

низацијском концепцијом аграрног социјализма утемељеног на традиционалним установама патријархалног и руралног света.

Намера да се грађанско друштво дискредитује у очима својих савременика, у тесној је вези са Марковићевим уверењем да је капиталистичку економску формацију могуће прескочити (па самим там и све њене негативне последице) и друштвени напредак остварити на темељима традиционалних словенских форми патријархалног живота и вредности.

Генерално узевши Светозар Марковић припада оној групи наших младих слободара, који су понесени младалачком енергијом на готово страсан начин желели да Србију преобразе од државе сиромаштва и оскудице у рај аграрне егалитарне заједнице. Оно што је Србија била у његовом времену далеко је било од друштва правде и благостања, али то је била Србија која је полако и у грчевима прекидала своје везе са прошлошћу. Марковић није могао да се сложи да је правац развоја Србије модерно грађанско друштво. И то и јесте за нас у овом раду најважнија тачака његове политичке доктрине. Он је по карактеру своје политичке делатности био антимодерниста. Противник српског грађанског пута и процеса политичке модернизације. Чак и оног контекста политичке модернизације који се тичао заокружења српске државности у оквирима модерне националне државе. Његов антамодернизам био је дакле испољен и у економском и у политичком смислу модернизације.

Српски радикализам - од популистичке демократије до малограђанског конзервативизма

Радикална странка је по нашем уверењу у свом политичком раду претрпела и највише идеолошких трансформација, прешавши пут од народњаштва инспирисаног социјалистичким идејама, преко утицаја француског радикализма у средњој фази свога рада, до малограђанског конзервативизма странке на власти, која је желела да по сваку цену (па и по цену одступања и одрицања од свога програма) сачува реалну власт и политички утицај (у последњој фази рада). То је политичка странка која је у себи на чудноват

начин измешала и модернистичку и антимодернистичку компоненту, делујући у појединим периодима као промотер политичког развоја Србије, а у другом као његова препрека.

У својој првој фази то је била политичка групација која се под окриљем социјалистичких идеја и руског народњаштва трудила да „избегне замке модернизације” оснивајући програм свог политичког деловања на идеји ослањања на традиционалне установе села и његовог система вредности.

Основна идеја социјалног пројекта српских социјалиста је идеја о прескакању (непонављању) пута капиталистичког (грађанског) развоја у Србији који су на свом путу модернизације прошли развијени европски народи. То је последица пре свега оног утицаја који је на њих оставила руска народњачка социјалистичка мисао.

Своје антизападњаштво радикали су особито снажно истicali у прве две деценије рада. Оно је било исто толико жестоко колико и њихово залагање за народну самоуправу. Желели су да по сваку цену избегну пут модернизације Србије, на онај начин који би је одвео у оквире грађанског друштва. Њихов антимодернизацијски карактер најбоље се илуструје и чињеницом да су били против градње железнице у Србији, па чак и против напредњачких мера којима се желело спречити ширење болести у пољопривреди (жигосање стоке, и филоксера).

Било је несумњиво да су радикали својом политиком ослонца на српско сељаштво, и његовим политичким организовањем у форми радикалне странке, остварили у односу на своје политичке опоненте огромну тактичку предност. Они су по мишљењу Слободана Јовановића први успели да у нашу „патријархалну средину пресаде модерно страначко устројство”. „Радикали су учинили једну ствар од историјског значаја. Они су, први, организовали сељачку масу као политичку странку.” (СЈСД, том 5 : 124) За стварање те странке и њену добру организациону структуру по мишљењу Јовановића најзаслужнији је био Пера Тодоровић.

Програмски заокрет, и неку врсту опроштаја од Марковићеве доктрине, истиче и Слободан Јовановић. „Социјалистички програм са својом заједницом средстава производње могао је у Срби-

ји значити само заједницу земље, и доиста Светозар Марковић препоручивао је заједницу земље по обрасцу руског мира. Али та врста колективизма није била по укусу наше сељачке масе, која је, осамдесетих година, била састављена од малих и средњих сопственика. У радикалном програму од 1881 нема стога ни помена о заједници земље; економски део Марковићева учења напуштен је, и задржан само политички део: сувереност Народне скупштине и општа самоуправа. Обе те ствари радикали су објашњавали сељацима тако како ће их што више омилиети сељацима.” (СЈСД, том 5 : 127)

Нови радикалски помак и узмицање од раније народњачке идеологије био је све очигледнији. Од 1885. године, радикали покрећу ново гласило „Одјек”. У његовом писању и ставовима аутора који се оглашавају а били су то превасходно Стојан Протић, Андра Николић, Јован Ђаја и др, све јасније се види радикалско померање према институцијама чистог парламентаризма. Није тешко претпоставити разлоге таквој промени. Поучени властитим политичким искуством, као и новим политичким приликама, радикалски прваци увиђају да је за њихову политичку ствар, најбоље да се изборе за модел чистог парламентаризма јер би на такав начин валоризовали свој политички утицај у бирачком телу, и на најбезболнији начин остварили процес политичке трансформације земље у смислу властитога политичког програма. Зато Јовановић истиче да кад год је Краљ Милан и напредњачка влада посезала за заштрављањем политичких прилика и враћала се на политику сужавања политичких права и слобода, и појачавања елемената аполитичке власти, онда су радикали још више изоштравали свој проевропски видик, борећи се за успостављање парламентарне демократије. „Уколико је краљ Милан јаче нагињао личном режиму, утолико су радикали боље разумевали значај уставности и политичких слобода. Писање Одјека било је сасвим у духу западног буржоаског либерализма; у њему се видело врло мало трагова социјалистичких утопија Светозара Марковића и сељачке демагогије Адама Богосављевића.” (СЈСД, том 5 : 215)

У нашој историографији па чак и у политичкој науци постоји спор око одређивања политичког карактера радикалне странке. На једној страни се налазе они историчари који је виде као класичну сељачку странку (С. Јовановић и Ж. Живановић), на другој

се налазе они теоретичари који је виде као грађанску странку која је направила дистанцу од народњачке идеологије Светозара Марковића (Д. Јанковић) затим ту је и наш врсни историчар Латинка Перовић која је по нашем суду са највише сериозности пришла историјском и политичком анализирању радикалске позиције у покушају да што прецизније одреди како њен карактер тако и политичке мене кроз које је пролазила. На крају ту се налази и група наших млађих историографа, која радикалну странку види као директан изданак западноевропског радикализма, тачније француског радикализма (Милан Ст. Протић, Душан Т. Батаковић).

Посматрана са аспекта страних утицаја, идеологија српских радикала формирала се по мишљењу Милана Ст. Протића из три извора. Први је дошао из руске социјалистичке традиције, и био је мешавина народњачких и анархистичких идеја. Овај утицај значајан је јер је преношен кроз делатност Марковића и његове групе, али је после његове смрти, а нарочито након Тимочке буне и великог прогона радикала, скоро сасвим ишчезао. Други, значајан утицај наши радикали примају из Француске, највише током осамдесетих година. То је најснажнији подстицај који ће своје трагове оставити како на политичком програму тако и на организацији радикалног покрета. Трећи утицај, који је оставио видљивог трага на радикале долазио је из В. Британије у виду уставних и парламентарних теорија. Протић сматра да је приликом писања устава из 1888 године он остварио прве значајне учинке. (Милан Ст. Протић, 1990 : 59)

Јовановић истиче још једну битну карактеристику радикалног схватања политике. Они су први у нас, увели принцип партијске државе. Иако је и пре њих било странчарења и злоупотреба државног апарата за партијску промоцију или програмске циљеве, нико пре радикала није на тако експлицитан начин и без зазирања користио државу као властити страначки сервис. „Потчињавајући бирократски систем својој странци, радикали су унели у наш политички живот једно ново начело - начело страначке државе. (...) раније странке прикривале су своје странчарство као да су га се стиделе. Радикали су га отворено признавали као једино тачно начело државне управе. Они су говорили: зар се сељачка држава може остварити друкчије него на тај начин, што ће се државна власт ставити у службу сељачке странке?.” (Милан Ст. Протић,

1990 : 109) Занимљив је начин на који су радикали бранили овакав политички приступ. Потпуно у складу са својим демагошким наступом, правдали су то изговором о потреби приближавања државе анархистичком неповерењу народа, и његовом отклањању као препреци да се народ поистовети са државном идејом. „То странчарско схватање државе олакшало је измирење сељачке масе с државном идејом”.

Уопште узевши, радикалско схватање парламентаризма прожето је са два њима битна принципа. С једне стране то је овлапоћење идеје сељачке државе које се темељи на принципу народне и локалне самоуправе, а са друге, то је средство да се Круна држи под контролом и да се на уставан начин позиционира и осигура супремација парламентарне већине (овде схваћене као сукус народна воље) и њена доминација како у области законодавне, тако и у области извршне власти. Отуда је код радикала преовладао концепт парламентарне владе, и начело партијске државе.

Највише захваљујући врху странке, па и самом Пашићу, радикална странка или боље рећи њен политички остатак, постала је малограђанска конзервативна групација. Малограђанска, јер су јој вођство чинили људи који су свој иметак, укључујући и самог Пашића, стекли као последицу боравка на власти. Као и сви скоројевићи, потекли из сељачког опанка, раскид са пређашњим животом, најбоље су осигуравали променом властите идеолошке позиције. Конзервативни су били стога што су, у добраној мери напустили не само партијски програм из 1881 године (што су им замислили и млађи радикали) који се сматрао изворним радикализмом, него и већину добрих страна партијске политике која је вођена и крунисана Уставом из 1888 године. Претворивши се у политичка нагађала, и шићарције, стари радикали су зарад власти били спремни да жртвују и сам парламентаризам, мешајући га са личним режимом једног аутократе какав је био Краљ Александар.

У истој политичкој странци се у само три деценије деловања, сусрео читав један политички универзум. С почетка, изразити антимоdernисти и антизападњаци, радикали су у другој половини свога деловања исказали и респектабилне модернизаторске капацитете. Снагом бирачког тела, који је чинио готово већински сељачки елемент, радикали су били у позицији да одлучно утичу на

главне токове политичког развоја Србије. Тај утицај био је немерљиво важан крајем осамдесетих година, када је захваљујући понајпре њиховој политичкој снази и вољи донесен најдемократскији устав у нашој политичкој традицији, и конституисан парламентарни систем власти. То је онај одлучујући модернизацијски учинак, који је у буквалном смислу преломио политичку историју Србије, на ону која се може назвати добом предпарламентаризма и оном која се означава као парламентарна. Иако ни тада није досегла до идеала чисте парламентарне демократије, она је значила истински политички добитак, и топос са којег је упркос повременим контрамодернизацијским ударима, увек било могуће поново покренути точак демократског развоја. Без обзира на наведене противуречности и антиномије властитог политичког бића, Народна радикална странка, је ушла у политичку историју Србије, као једна од најмаркантнијих политичких фигура, без чијег политичког деловања, та баштина не би имала онај историјски и цивилизацијски значај који данас има.

Револуционарни јакобинизам Димитрија Ценића - насиље у служби једнакости

Припадник покрета Светозара Марковића, до његовог потпуног разласка почетком осамдесетих година, Димитрије Мита Ценић, је постао репрезент оне малобројне групе екстремних социјалиста у Србији, која је желела њен социјалистички преображај без обзира на социјалну цену. Фанатик социјалистичке идеје, Ценић је поборник професионалног револуционарног ангажмана, који је оформљен на традицијама француског јакобинизма, добио специфично руску арому, и инспирацију једног Нечајева. То је онај типично језуитски начин посматрања политике, (често код нас погрешно означаван као макијавелизам), који у сврху остварења властитих, овога пута револуционарних циљева, дозвољава употребу свих средстава па чак и примену најжешћег револуционарног насиља. То је по свом карактеру тоталитарна оптика социјализма коју је Ј. Талмон означио као јакобинску, а која инсистира на економском моменту једнакости, сматрајући питања поли-

тичких права и слобода другоразредним. Кратко формулисано, - била је то политика револуционарног насиља у служби егалитарних циљева социјалистичке заједнице.

Појава и револуционарни концепт трансформације Србије у рецензији Мите Ценића, биће овде изложени, као репрезенти најрадикалније политичке опције која се појавила у политичком животу Србије деветнаестог века.

Сусрет Ценића и Нечајева, који се десио 1870 године у Русији, по мишљењу Латинке Перовић, одредио је како личну судбину, тако и његов политички правац. Будући човек револуционарне акције, Нечајев је одбацивао сваку теорију, и акценат у својој доктрини револуционарног насиља стављао на употребу политичких средстава као и на план професионалне револуционарне личности и организације. „Одан ствари револуције до личног поистовећивања са њом, он је први формулисао начело да се у борби за остварење револуције као крајњег циља - добра и допуштима сва средства. (...) Сваки рад на дуги рок, свако расправљање о циљевима револуције, свака ширина и јавност, по Начајеву, штетни су за револуцију. Он је изнад свега стављао принцип акције. Будући самоук, он је принципу акције порицао сваку теорију, претварајући тако, истовремено, принцип акције у посебну теорију - „теорију акције”. Отуда проистиче и схватање револуције као завере револуционарне мањине, уско организоване и ауторитарне, која се руководи начелом циљ оправдава средство.” (Латинка Перовић, 153-154)

То је аргументација која је типична за ону школу политичких учења коју је Ј. Талмон назвао тоталитарном демократијом. Она води порекло још од политичких учења Росоа, а своје практично - политичко утемељење добија први пут у Француској револуцији и пракси насиља Робеспјера и Бабефа. „Значај Талмонове расправе о тоталитарној демократији, Јовановић види у томе што је Талмон јасно показао везу руске комунистичке идеологије и јакобинизма. Често се ова веза запостављала на уштрб везе болшевика са Марксовим учењем. (...) Технику револуције руски револуционари учили су код јакобинаца. (...) По Талмоновом схватању, Француска је револуција прва дала пример једне световне религиозности, показујући потоњим покретима колико се

верског фанатизма и енергије може исцрпсти из народне масе, зарад потреба тоталитарних идеологија и режима.” (Љ. Деспотовић, 1996 : 156)

И Слободан Јовановић истаче Ценићево разилажење са Светозарем Марковићем, тачније његову критику радикала, који су напустили социјалистичко учење. Ценић је у свом „Раднику” искључиво нападао радикале, док је напредњачку владу остављао сасвим „на миру”. Више су му сметала наводна одступања или изневеравања социјалгома унутар социјалистичког покрета, него напредњаци и њихов програм европеисања Србије. „Ценићеви напади нису шкодили радикалима код сељака. Сељак се није одушевљавао за социјализам и није га разумевао. Ценићеви напади имали су одјека поглавито у Београду. Радник су читали по највише великошколци; великошколска омладина веровала је у социјализам као у „последњу реч науке”, и када јој Ценић стао објашњавати да радикализам није социјализам, великошколска омладина стала се туђити радикала.” (СЈСД, књига II - Том 5 : 128)

У процени политичког карактера и значаја Ценићевог дела, постоје не мале теоријске разлике и спорови. У покушају накнадне ревалоризације Ценићевог дела, једна група наших истраживача, то дело и њен политички карактер проценила је као социјал-демократско наслеђе. Рецепција Ценићевог рада добила је тако два супростављена тумачења. Једно које је по нашем суду потпуно утемељено видело Ценића као припадника јакобинистичке струје социјалистичког мишљења, које преко идеје одабраних и добро организованих професионалних револуционара, подижу и воде револуцију до њеног коначног остварења. И са друге стране, она рецепција дела, која Ценићев рад, ситуира у наслеђе социјал-демократске идеје у Србији, покушавајући да своју аргументацију заснује на тумачењу његових текстова, без конкретног истраживања контаката и веза са руском јакобинистичком струјом.

Симеуновић, такође истаче како, Ценић није био у спору са радикалима, већ их је, „увек видео, независно од мана које им је налазио, као себи најближу политичку и идејну групацију у Србији”. Занимљиво је како Симеуновић, негира и оно што су елементарне материјалне чињенице. Да је Ценић издавао читав један лист, само да би се обрачунао са радикалима. О томе је уосталом

недвосмислено сведочио и сам Слободан Јовановић. О томе пише и сам Симеуновић, али у једном свом ранијем делу, кога сада не жели да цитира. „Наиме, чим је основана Радикална странка 1881. г. Ценић је дао опширан приказ његовог профила и прилично тачно погодио њену перспективу еволуирања у буржоаску странку.” (Д. Симеуновић, 1986 : 101) Остаје сада нејасно, како је то Мита Ценић као радикални социјалист био „најближи” са онима које је одмах у почетку проценио као буржоаску странку?

Морамо истаћи, да је политичка делатност Димитрија Ценића оставила скромни траг у политичкој историји Србије. Ми смо је овде изложили у најкраћим цртама, у настојању да покажемо сву разноликост политичког организовања у Србији, у распону од екстремно левих опција, каква је била и политичка доктрина Мите Ценића, па све до крајње десних каква је била напредњачка идеологија. Дело Мите Ценића, и оно мало његових следбеника, по нашем дубоком уверењу, не може бити ситуирано у баштину социјалдемократских идеја. Оно је по свом карактеру дубоко супростављено како идеји парламентарне демократије, тако и модернизацијским процесима у опште. Та мисао, која је суштински припадала другим политичким традицијама, у Србији тога времена, није могла да нађе дубље социјално - политичко утемељење.

Иако по многим критеријумима конфликтно и противуречно, српско друштво ипак није имало у својој социјалној структури, оне дубинске силе деструкције, које би га нагнале на пут револуционарног насиља. Без обзира на све сукобе и спорове, оно је полако али неповратно еволуативним путем, клизило у предворје модерних европских држава, које су биле етаблиране у грађанском политичком поретку, и са јасном демократском усмереношћу. Србија је за непуних седам деценија своје политичке историје у деветнаестом веку (од стицања статуса аутономне кнежевине тридесетих година, па до краја века) прешла у згуснутом временском поретку, пут који је Западна Европа, и Енглеска на пример, прелазила седам векова. Јасно је да је у таквим околностима, најтеже било оставити иза себе старо наслеђе и прихватити нове европске садржаје. Половично као и у многим другим резултатима, српско политичко модерновање, вршило се почесто на рачун, других подсистема друштва. У једном тренутку (1888 го-

дине), политичка модернизација је достигла онај степен развоја политичког система, када је неколико корака ишла испред осталих сегмената српског друштва. Чинило се да је са Уставом из 1888 године, Србија у достигнутом степену парламентарног организовања, била више идеализована него стварна слика политичког и културног развоја ове средине. Била је то више Србија, којој се тежи, него Србија која је у наведеном уставу крунисала већ достигнути степен политичког развоја.

Слободан Јовановић - један концепт политичке модернизације Србије

Политичка историја Србије XIX века, гледано по садржају и по обиму, једна је од централних тема Јовановићевог теоријског опуса. Тој теми он ће посветити готово половину својих радова. И онда када јој приступа систематски, пишући у континуитету (од стицања статуса аутономне кнежевине, па све до атентата 1903 године) и онда када се овој теми враћа кроз поједине личности или политичке проблеме.

Слободан Јовановић с обзиром на своју горостасну теоријску фигуру, није био заробљеник једног методолошког приступа или правца истраживања. Никада га неће те моћи поистоветити само са једном теоријском дисциплином или науком. И онда када обрађује правне теме, он им не приступа само из угла правника, увек је у анализу укључен политиколошки, социолошки, историјски а понекад и философски аспект анализе. Исти је случај и са другим тематским оквирима. Историјским темама, Јовановић приступа из једне мултидисциплинарне методолошке позиције, која подразумева коришћење више методолошких поступака. У тој ситуацији Јовановић је чини нам се најмање историчар. Не зато што био историкографски приступ био једностран, већ пре свега што је у методолошком поступку, код њега хронолошко било секундарно у односу на проблемско.

У анализи и оценама актера и процеса у политичкој историји Србије 19. века, Јовановић комбинује политиколошки, социолошки, историкографски, правни, философски па чак и психолош-

ки приступ. То је она врста истраживачке сериозности, која не жели да властито теоријски приступ сузи на само једну теоријску дисциплину или науку. Поред тога и сложеност предмета истраживања, диктирала је овако разуђени методолошки концепт. И не само да су ту укључене поједине друштвене науке, него је и унутар њих коришћено више метода. Као и на нашој теми, јасно је било да је предмет истраживања сложен као и сам појмовни апарат. „Полазећи од оваквог стајалишта или оквира, Јовановић је, више у комплементарном или допунском смислу, користио широку лепезу посебних приступа, од историјског, правног и социолошког до политиколошког, институционалног и психолошког. У ствари, више му је пристајала нека врста теорије или приступа средњег обима него сувише апстрактна и спекулативна расправљања друштвених појава.” (Вучина Васовић, 1998 : 655)

За разумевање Јовановићевог схватања политичке модернизације, свакако је важно одредити његов став и позицију према проблему друштвеног развоја уопште. Морамо истаћи, да је Слободан Јовановић баштинио један приступ друштвеном развоју који се може означити као еволуционистички. Иако је несумњиво трпео утицаје Херберта Спенсера и других еволуциониста, Јовановић и на овом пољу, ствари не узима здраво за готово. Његов еволуционизам је критички, без слепог робовања аналогiji са природним законитостима, увек уз једну рационалистичку интервенцију, која има социолошки предзнак. Јовановић прихвата да се развој дешава на линеарној скали, скоро по природној нужности, али вели да у „биологији, средина мења организам, а у социологији, човек мења средину”. (СЈСД, том 8 : 77)

За Јовановића напредовање у друштвеном развоју, везано је за стварни и реални напредак у слободи и правди. Он истиче да је цео свој социјални живот човек покушавао да саобрази принципу правде.

Из наведених ставова јасно се очитује Јовановићев еволуционистички приступ проблему друштвеног развоја. Он га третира као последицу развоја слободе, и све већег степена друштвеног усложњавања. Та друштвена сложеност и појава индивидуализације социјалног живота, управо и узрокује као последицу друштвено напредовање ка слободи. Овај став је особито важан за про-

блем политичке модернизације, јер директно указује на онај њен круцијални елеменат, који модернизацију види као процес трансформације прсте социјалне структуре у сложену, и јачање тенденција индивидуализације права и политике.

Тако је задатак социологије да „посматра форму кроз коју људски односи постају друштво”. (СЈСД, том 10 : 281) Ова особита методолошка опаска, занимљиво показује Јовановићев став и према проблему политичке модернизације. Модернизација се дешава онда када се нови социјални и политички односи оформе у новом облику друштва од оног које им је претходило. То је онај аспект политичке модернизације који прати прелазак традиционалног затвореног друштва у модерно друштво отвореног типа.

Неопходно је истаћи да је Слободан Јовановић политичку модернизацију Србије видео као три паралелна и испреплетена тока (процеса):

1. као процес националне еманципације и изградње националне државе,
2. као процес трансформације традиционалног патријархалног друштва у модерно грађанско друштво, и
3. као процес конституционализације и демократизације државне власти, од ауторитаризма и личне власти ка систему парламентарне демократије.

Политичка модернизација, како ју је схватао Слободан Јовановић, испољавала се као сложени модел који је у себи инкорпорирао више сегмената и процеса проширивања политичких и демократских капацитета српске државе и друштва. Она се манифестовала као борба неколико важних политичких принципа:

1. као борба за ограничавање владалачке власти, увођење уставности и законитости - односно као процес конституционализације и увођења принципа правне државе и владавине права.
2. борба за аутономију друштва, политичка права и слободе - односно борба за цивилно друштво,
3. борба за плурализацију политичког живота и развој политичких странака,
4. борба за увођење парламентарне демократије и министарске одговорности,
5. борба за развој демократске политичке културе и вредности грађанског начина живота.

Укратко речено, Јовановић је политичку модернизацију посматрао у кључу развоја најважнијих аспеката модерности, потенцирајући онај сложени методолошки и категоријални апарат, са чијом се применом једино и могло обухватити тако сложено ткиво друштвеног развоја и политичке историје Србије у деветнаестом веку. Без те у суштини мултидисциплинарне и аналитичко - синтетичке методолошке структуре, резултати његовог истраживања политичке модернизације Србије, остали би у великој мери сиромашни, једностранни и недоречени (што и јесте случај са многим другим студијама и радовима који третирају нашу политичку прошлост). Његов категоријални апарат, као и сам појам политичке модернизације (који је схватао као генерички појам) остварио је висок степен методолошке плаузибилности и поузданости у анализи процеса друштвеног развоја Србије.

Ипак, и поред свега изложеног, наше је мишљење, да Јовановићев методолошки концепт политичке модернизације, није био експлиците одређен и дат. Слободан Јовановић није имао навику да излаже и образлаже своја методолошка становишта. Чинио је то само у ретким приликама, прилично штуро, и у форми наговештаја. Такав је случај био и са његовим схватањем политичке модернизације. Иако методолошки разуђен и појмовно разгранат, његов концепт политичке модернизације дат је само у имплицитном виду. Он се налази уграђен у ткиво саме теме, и предмета истраживања, а за потребе дубљег методолошког увида неопходно га је дедуковати (екстраховати) из изложеног теоријског материјала. Оно што Јовановић недвосмислено и експлицитно истиче јесте, да није желео да политичку историју Србије истражује и излаже као догађајну историју, већ је у њој пратио развој, политичких идеја, установа и актера. Управо оно што указује на проширивање политичких и културних капацитета социјалног система, а што је недвосмислено кључна одредница процеса политичке модернизације. Дакле, то јесте експлицитна теоријска оријентација према политичкој модернизацији, само што је њена методолошка експликација дата у имплицитној форми. Стога можемо без превелике бојазни да Јовановићево истраживање политичке историје Србије деветнаестог века протумачимо у склопу теорија о политичкој модернизацији.

Епилог и последице

Сводећи своје оцене о једној историјској етапи српске политичке историје деветнаестог века, Слободан Јовановић није дао само сажету слику одређеног времена и његових главних актера. Напротив, биће то једно ремек - дело српске друштвене науке, кондезовани вид креативне социолошко - психолошке и књижевне - есејистичке прозе која је по својим проницљивим запажањима и далекосежним предвиђањима остала без премца у нашој друштвеној науци. То је такође и успела демонстрација политиколошко - социолошке анализе, која осим теоријских и историјских вредности, у себи носи лепоту једног језика и стила писања која је била предметом подражавања. Јовановић је на изванредан начин показао како се на мало простора може извајати прецизан а у исто време и стилски дотеран научни текст. Дајући општи поглед на другу владу Александра Обреновића, он у кратким цртама маркира њене најважније карактеристике. Сажету анализу почиње од династије Обреновић. И то од оних карактерних и доминантних црта које се везују како за поједине чланове династије, тако и оних које су по његовој оцени биле својство свих њених припадника.

Изузев радикала, све друге странке (либерали, напредњаци и конзервативци) које су биле активне на политичкој сцени Србије, особито последње две - три деценије деветнаестог века, доживеће свој постепен политички крај, са падом династије Обреновић. Конзервативци, како их Јовановић назива више су били чиновничка клика него политичка странка. Сабрани из редова највише бирократске хијерархије, конзервативци нису имали политички програм. Противници политичког организовања странака, нису разумевали потребу систематског политичког развоја Србије. Окупљени око најпростије идеје државне и чиновничке власти, остали су упамћени као једна по модернизацијски развој Србије, проблематична политичка група. „Они су представљали ред и интерес државне службе као такав, сматрајући да је правилно окретање административно - судске машине први услов државног напретка.” Као и сам кнез Михаило, у чијем времену су најснажније

деловали, прогонили су зачетке политичких странка не само из политике него и из јавног живота у опште. „По њиховим појмовима странке су биле почетак распадања државе.” (СЈСД, том 10 : 356)

Либерална странка, која се прва конституисала са атрибутима политичке странке, иако са два своја издања, Светоандрејско и Ристићевско, била је по мишљењу Јовановића са највише шароликних елемената у идеологији и политичкој пракси. Сједињујући у себи понекад и оно што наизглед није сједињиво, либерали су дуго кормиларили државним бродом и без обзира на повремена одступања и заокрете, у доброј мери оставили трага на политички развој Србије. Тај траг се може мерити по Јовановићу у три сегмента: династијском, слободоумном и националистичком. „Либерали се приказују народу у три вида: као странка династијска, која је 1858 вратила Обреновиће; као странка слободоумна која се увек борила за права Народне скупштине; као странка националистичка, готова да води рат с Турском. Од многоструких тежњи либералне странке, једна се, најзад издваја као главна: то је национализам. Либерална влада води два рата с Турском, и њена главна заслуга у историји остаће да је извојевала државну независност.” (СЈСД, том 10 : 356)

Напредњаци, странка интелигенције и високог чиновништва, српски западњаци, остварили су видљиве модернизацијске учинке. Због тога што у свом саставу нису имали сељачких елемената, по мишљењу Јовановића, несметано су могли да дају одушка свом западњашту, како у темпу промена тако и у њиховој коренитости. Без корена у народу, они су били принуђени да потпору програму политички реформи, траже на двору, директно од монарха. Та чињеница биће од пресудне важности, што њихова политичка мисија није била ни по дужини трајања а ни по довршености тако успешна као што је могла бити. „Потпунији западњаци од либерала, они се нису одушевљавали нашом старом патријархалном културом, и радили су на модернисању наше државе с извесном ужурбанашћу, која је изазивала негодовање јавног мњења. Гледајући у нашој сељачкој демократији главну сметњу нашег културног напретка, они су помишљали на онакав парламент интелигенције и новчаних људи какав се видео у Француској за Луја Филипа.” (СЈСД, том 10 : 357) Као и сви мо-

дернизатори који су модернизацију усмерили само према политичком систему и држави, напредњаци нису могли да избегну судбину модернизаторских татора. И на њиховом примеру се јасно види та стална усмереност српских елита у правцу државе. Друштво је, остало запостављано у програмима трансформације. На његовој аутономији није се радило, јер су идеје цивилног друштва и демократије тешко пуштале корење у Србији. Ни једна власт, па чак и она са европским и модернизаторским предзнаком није имала развијене демократске капацитете. Таква позиција увек се правдала наводном политичком незрелошћу народа, коме би давање широких политичких и демократских права, последичило њиховом злоупотребом и државним растројством. Српска је елита, имала снажну политичку оријентацију према тзв. државној идеји, и значају државе као такве. Стварање цивилног друштва, и демократске политичке културе није могла да интериоризује као властиту политичку потребу. Са друге стране, анархичан, патријархалан и држави несклон, српски народ, (или боље речено „српско сељачко море”) ни сам није имао довољно снаге да из себе породи идеје цивилне аутономије. И да конституише политичке снаге које ће га у простору концентрисане политичке моћи водити том циљу. Сарадња политичке елите и народа никада није била одређујуће својство српског политичког бића. Чак и онда када је као на примеру радикала, дубоко везала свој политички интерес за ову политичку странку, сељачка маса није имала јасну представу, у ком смеру се креће, а још мање да се у том кретању политички субјективизира. Заснована на демагогији и агитацији, веза радикала и њиховог политичког народа, била је колико једноставна толико и једностранна. Чим се издвојила као елита, обликована под дејством политичке власти и државне структуре, та веза је ослабила, да би на крају постала само пука политичка инерција.

Укратко речено, све политичке идеје које су владале Србијом деветнаестог века, биле су производ страног духа. Оне су овде биле увезене, и помешане са нашим народним особинама, и принуђене да дејствују у затеченим околностима. Неке од њих желе су да те околности мењају, неке пак да их поштеде промена, и на дограде традицијом. И једне и друге биле су половишне у својим резултатима. „Конзервативци су огрезли у идејама старе полицијске државе, схватајући однос власти и народа као однос оца и де-

тета, (...) Либерали чије је лево крило предњачило у омладинском покрету, пренели су са Запада национализам и слободњаштво. Напредњаци су такође били напојени западњачким слободњаштвом али је оно код њих имало већма буржоаско-олигархијски карактер него код либерала, и на то слободњаштво накалемљена је још идеја јаке државе у ондашњем бисмарковском смислу. Радикали као следбеници Светозара Марковића, почели су са социјализмом па су се праметнули у борце за парламентаризам. (..) Све ове идеологије надмашале су на неки начин наше још неразвијене политичке и друштвене прилике и приписивале су нашој страначкој борби више идејног значаја него што је она уствари имала.” (СЈСД, том 10 : 358)

Највећи модернизацијски учинак постигнут је на плану изградње националне државе. Српско друштво пак у XX век је закорачило, још увек затечено у социјално - економској трансформацији. Али оно што је била његова главна карактеристика јесте да је започети процес структуралне измене, постао неповратан, без обзира на сву спорост и потешкоће.

Показало се да је политичка модернизација Србије, као део њених укупних модернизацијских токова, текла брже од осталих сегмената, и са прилично противуречним карактером. Она се некад јавља као замајац укупног социјалног развоја, али се често показује како је тај развој остварен на терет неког другог подсистема. Обично је у тим токовима модернизације највише била заостављена компонента цивилног развоја друштва, јер је сва снага и енергија била усмерена у правцу стварања модерне националне државе.

Литература

- А. Драганић (1989), *Развој парламентаризма у Србији у 19. веку*, Г. Милановац
 А. Ј. Шемјакин (1997), *Либерална идеја и традиција*, Српска политичка мисао 1-2, Београд
 Б. Мијатовић (1996), *Основни погледи напредњака и радикала током 80-их година 19 века*, Српска политичка мисао 1-4, Београд

- Вукашин Павловић (1995), *Потиснуто цивилно друштво*, Екоцентар, Београд.
 Вучина Васовић (1998), *Јовановићево поимање демократије, у зборнику радова Слободан Јовановић, живот и дело*, САНУ, Београд
 Д. Симеуновић (1986), *Теоријски корени партије*, Четврти јул, Београд
 Јаша М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Геца Кон, Београд
 Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века*
 Љубиша Деспотовић (1996), *Социологија демократије, Слободан Јовановић као афирматор политичке социологије*, Прометеј, Нови Сад
 Љубомир Тадић (1997), *Зборнику радова Живот и дело Светозара Марковића*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
 М. Суботић. (1992), *Срицање слободе*, Ниш
 Милан Ст. Протић (1990), *Радикали у Србији - идеје и покрет 1881-1903*, САНУ Балканолошки институт, Београд
 Милорад Екмечић (1996), *Сусрет цивилизација и српски однос према Европи*, Фонд Тома Максимовић, Нови Сад
 Слободан Јовановић (1990), *Сабрана дела*, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд.
 Симо Ћирковић (1997), *Књаз Михајло Обреновић, живот и политика*, Службени лист СРЈ, Београд
 Р. Маленчић (1996), *Милетић*, Матица Српска, Нови Сад

Summary: Political modernization of Serbia in nineteenth century was observed in context of Slobodan Jovanovic work. Political modernization of Serbia was in context of fight for constitute of independent national state, so as her transformation in to modern civil society. In that context most of a research attention is directed to political forces which had crucial influence on growth of modernization and democratic capacity of Serbian country and society.

Key words: Serbia, social development, modernization, political modernization, democracy, Slobodan Jovanovic